

Arnas Nadelis (1878–1943): modernios vokiškos-žydiškos tapatybės kūrėjas iš Vilniaus

Kamilė Rupeikaitė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius

El. paštas con.brio73@gmail.com

Vilniuje gimęs ir pirmuosius dvylika metų gyvenęs poetas, muzikas ir dailininkas Arnas Nadelis (1878–1943) – tragiškos lemties menininkas, nužudytas Aušvico koncentracijos stovykloje ir gerokai primirštas po Holokausto, per kurį buvo sunaikinta ir didelė jo gausaus archyvo dalis. A. Nadelio muzikinė veikla turėjo įtakos naujo požiūrio į Rytų ir Vakarų Europos žydų kultūrines sąsajas formavimuisi, buvo svarbi XX a. pirmosios pusės Vokietijos žydų muzikos raidai, žydų liturginės muzikos atsinaujinimui. Kaip kolekcininkas ir muzikos publicistas jis reikšmingai prisidėjo prie žydų liturginės muzikos ir liaudies dainų dokumentavimo, tyrimų bei jų sklaidos. Lietuvoje A. Nadelio kūrybinis palikimas iki šiol nėra tyrinėtas. Šio straipsnio tikslas yra sugrąžinti A. Nadelį į daugiatautės Lietuvos kultūros istorijos akiratį ir apibendrintai įvertinti jo indėlį į modernios vokiškos-žydiškos tapatybės formavimąsi A. Nadelio vilnietišku ištaku ir jo muzikinės veiklos kontekste. Tyrimui naudoti istorinis analitinis, istorinis aprašomasis, indukcinis, šaltinių analizės metodai.

RAKTAŽODŽIAI: Arnas Nadelis, vokiška-žydiška tapatybė, žydų liturginė muzika, žydų liaudies daina, XX a. pirmoji pusė

Arnas Nadelis (1878–1943) garsėjo įvairiais talentais ir visapusiška veikla: buvo poetas, dramaturgas, vertėjas, aranžuotojas, muzikologas, muzikos publicistas ir kolekcininkas, kompozitorius, chormeisteris, pianistas, vargonininkas, dailininkas... Pasižymėjo savitu lyriniu pasaulio suvokimu, kuris ypač išryškėjo jo poezijoje, lygintoje su didžiųjų vokiečių lyrikų Theodoro Däublerio ir Oskaro Loerke'ės darbais. Kaip rašytojas, poetas ir dramaturgas A. Nadelis sukūrė kelis libretus, septynias dramas, per 2 000 eilėraščių; daugelyje jų atsispindi jam labai svarbios žydiška ir biblinė temos, pvz., dramoje „Adomas“ (*Adam*, 1917), poezijos rinktinėse „Žydo akis raudona ir švytinti“ (*Rot und gluehend ist das Auge des Juden*, 1920), „Garsas: studija apie Dievą ir gyvenimą“ (*Der Ton: Die Lehre von Gott und Leben*, 1921). Viename paskutiniųjų išspausdintų veikalų – lakoniškų eilėraščių rinktinėje „Poeto gyvenimas“ (*Das Leben des Dichters*, 1935) – A. Nadelis fiksavo jautrias filosofines įžvalgas, akimirkos grožio pajautimą. A. Nadelio dailės darbai būdingas ekspresionistinis stilius, tirštos spalvos, intensyvios linijos; mėgo portreto žanrą ir piešti pastele. Kaip publicistas A. Nadelis rašė įvairiausiomis temomis – ne tik apie žydų muzikos istoriją ar liaudies dainas, bet ir apie tradicijas, šventes, religiją, etiką, literatūrą. Nors jam buvo svarbi žydiška tapatybė, domėjosi ir Azijos šalių kultūromis, daoizmu, buvo veikiamas panteistinės pasaulėvokos, intuityvumo.

Išlikusi informacija apie Arno Nadelio gyvenimą nėra gausi, jo kūrybinis palikimas taip pat nėra detalai tyrinėtas. Muzikinį A. Nadelio kūrybos aspektą yra tyrinėjęs Vokietijos muzikologas Jascha Nemtsovas, 2008 m. išleidęs miniatiūrinę knygėlę „Arnas

Nadelis. Jo nuopelnai žydų muzikinei kultūrai“¹. A. Nadelio indėlis į XX a. pirmosios pusės vokiečių ir žydų muzikinės kultūros puoselėjimą šiek tiek nagrinėjamas Lily Hirsch², Philipo Bohlmano³, Eliotto Kahno⁴ straipsniuose; A. Nadelio muziką vargonams, ypač Pasakaliją „Ir Viešpats prisiminė Sara“⁵ tema (*Passacaglia über „Wadonaj pakad ess Ssarab“*, 1933), aptaria Tina Frühauf savo darbuose, skirtuose vargonų muzikai vokiečių ir žydų kultūroje⁶. Apie A. Nadelį savo publikuotuose tyrimuose probėgšmais yra užsiminęs Leonidas Melnikas⁷, tačiau Lietuvoje A. Nadelio kūrybinis palikimas iki šiol nėra tyrinėtas. Šiame straipsnyje A. Nadelio indėlis į modernios vokiškos-žydiškos tapatybės kūrimą daugiausia aptariamas per jo kaip muziko, publicisto ir aranžuotojo veiklą.

Vilnius. Tradicinės Rytų Europos žydų muzikos įtaka A. Nadelio kūrybai

XIX a. antroje pusėje Vilniuje gyveno gausi žydų bendruomenė: 1875 m. surašymo duomenimis, iš 82 668 miestiečių Vilniuje 37 909 buvo žydai⁸. Arnas Aaronas Nadelis gimė Vilniuje 1878 m. spalio 3 d. senajame žydų kvartale, talentingo mechaniko Izaoko Nadelio ir jo žmonos Jentlės šeimoje, kuri vos sudurdavo galą su galu. Jentlė prisidėjo prie šeimos išlaikymo mažoje krautuvėlyje prekiaudama daržovėmis ir „nuolatos priekaištavo vyrui, kad šis nesugebąs išmaitinti šeimos ir švaistąs laiką bergždiems darbams. Smerkė jo meilę muzikai, pomėgį pasakoti, ambicijų trūkumą ir nesugebėjimą uždirbti pinigų. <...> Vienintelis Jentlės ir Izaoko sūnus Arnas daugumą laiko praleisdavo su tėvu, bet mechaniko amatas jo netraukė; Arnas buvo svajotojas ir poetas, jis netiko jokiam darbui.“⁹

1 Nemtsov, Jascha. *Arno Nadel. Sein Beitrag zur jüdischen Musikkultur*. Berlin: Hentrich & Hentrich Verlag, 2008. Leidimas anglų k.: Nemtsov 2013.

2 Hirsch 2010; Hirsch 2015: 201–214.

3 Bohlman 1995: 49–74.

4 Kahn 2000–2001: 32–67.

5 Pradžios knygos eilutė (Pr 21,1), rečituojama pirmąją žydų Naujųjų metų – Roš Hašana – dieną.

6 Frühauf 2009; 2013.

7 Melnikas 2014: 244, 469–470. A. Nadelis minimas keliose žinutėse lietuviškoje kultūrinėje spaudoje: <https://www.bernardinai.lt/2010-11-04-ypatinga-pazintis-su-e-geisto-ir-a-nadelio-muzika/>; Rupeikaitė, K. Kultūrinė graža. Litvakų kompozitorių pėdsakais. *7 meno dienos*. 2014 05 30. Nr. 21 (1082). Prieiga per internetą: <https://www.7md.lt/muzika/2014-05-30/Kulturine-graza>.

8 *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* 1894: 381. Prieiga per internetą: <http://www.runivers.ru/lib/book3182/10132/>

9 Bakas 2009: 233. Vilniuje 1933 m. gimusį ir Holokaustą išgyvenusį dailininką Samuelį Baką su A. Nadeliu sieja giminystės ryšiai – A. Nadelis yra S. Bako mamos dėdė (S. Bako senelė Šifra buvo A. Nadelio jaunesnioji sesuo). A. Nadelio ekspresionistiniai piešiniai puošė S. Bako senelių valgomąjį Vilniuje. „Senelių valgomajame ant sienos atsirado keli ekspresionistiniai Arno tapyti paveikslai. Chonė ir Šifra su nerimu žvelgė į juos, nežinodami, ką ir manyti. Kai būdamas vaikas paprasčiau paaiškinti, kas juose pavaizduota, jie įžvalgiai liepė man palaukti, kol užaugsiu. Tačiau neginčijamai tikėjo Arno nuomone, ir kai jis pasakė, kad aš turįs tapti dailininku, rėmė mane ir negailėjo skatinančių žodžių“ (ten pat: 236).

1930 m. vokiečių kalba publikuotame esė A. Nadelis jausmingai ir poetiškai aprašė savo vaikystės miesto atmosferą: „Vilna. ... <...> Tai buvo šventas žydų miestas su šimtais „šulių“, mokyklų tikriausia to žodžio prasme ... Buvo „mokomasi“ visose sinagogose: giedama, raudama, ginčijamasi, šnabždama, tačiau visuomet giedama; visada skambėdavo senovinės žydiškos rytietiškos giesmės, studijuojama, meldžiamasi, kalbama... kokios mielos ir tikros tos žydų giesmės. Mano graži tauta, kuri giedojo apie mirtį ir gyvenimą, apie Dievą ir apie viską šiame pasaulyje! Tai buvo Vilna, mano gimtasis miestas.“¹⁰ Lietuvoje gyvenimo ir kūrybinį kelią pradėjusių daugelio žydų menininkų, vėliau savo talentus puoselėjusių įvairiose šalyse, vidinis ryšys su gimtuoju miestu ar miesteliu dažnai lydėdavo visą gyvenimą. Vilniaus sinagogose girdėtos archajiškos giesmės, religinių tradicijų laikymasis giedant namuose įsirežė A. Nadelio atmintyje, persmelkė jo pasaulėvoką ir neabejotinai teikdavo nesenkancijų kūrybinių impulsų. Savo muzikinės publicistikos darbuose A. Nadelis yra ne kartą pažymėjęs, jog pačia autentiškiausia ir pagrindine žydų muzika laiko žodiniu būdu perduodamas sinagogos liturgines giesmes¹¹; jo paties vokalinę-instrumentinę kūrybą inspiruodavo Biblijos rečitavimas, tradicinės religinių švenčių (ypač šabo) giesmės¹². Toros rečitavimo panaudojimas jau minėtame A. Nadelio kūrinyje vargonams Pasakalija „Ir Viešpats prisiminė Sarą“ tema, anot T. Frühauf, yra neįprastas, kadangi Toros rečitavimas reformuotose Vokietijos žydų bendruomenėse po XIX a. vidurio retai buvo praktikuojamas. Tai, kad A. Nadelis sugražino jau šimtmetį nenaudotus tradicinės žydų muzikos elementus į palyginti naują sinagogoje vargonų muziką, rodo kūrybišką santykį tarp senųjų ir naujųjų muzikinių praktikų¹³.

Nadelių šeimoje ir darbo, ir švenčių metu muzika nuolat skambėjo: Arno tėvas turėjo pagalbininkų, su kuriais dirbdamas giedodavo religines giesmes, traukdavo operų, ypač Giuseppe'ės Verdi, arijas, žydų liaudies dainas, šokių melodijas. „Kiekvieną sekmadienio vakarą jaunimas, norintis šokti, susirinkdavo mūsų namuose, ir buvo šokama, dainuojama, juokaujama, šėliojama – netrukus po Havdalos¹⁴ <...>, netrukus po rimtosios „Elijahu hanavi“¹⁵ <...>. Vėliau, prie užkandžių, skambėdavo begalė žydų liaudies dainų... Kartais šabui būdavau kviečiamas pas senelį iš tėvo pusės.

10 Nemtsov 2013: 9–10.

11 Pavyzdžiui, Nadel 1928; 1923.

12 Tarp tokių A. Nadelio kūrinių yra „Šabo“ siuita – parafrazė dviem liaudies dainų temomis balsui ir styginių trio (1931), uvertiūra „Tropp“ styginių orkestrui, klarnetui, dviem valtornoms ir būgneliams, pagrįsta per šabą rečituojamos haftaros (tam tikrų fragmentų iš hebrajų Biblijos Pranašų dalies) motyvais.

13 Frühauf 2013: XVIII. A. Nadelio vargoninė kūryba žydų liturginės muzikos motyvais buvo atliekama koncertuose, pamaldose, muzikinėse paskaitose (*Gesprächskonzerte*), kurios buvo rengiamos sinagogose siekiant pristatyti kongregacijų narius įvairius sinagogos muzikos stilius. Kaip teigia T. Frühauf, tokių koncertų, prasidėjusių 1920-aisiais, tikslas – supažindinti akultūruotus bendruomenių narius su tradiciniais ir mažiau žinomais judaizmo aspektais, tarp jų ir Rytų Europos žydų praktikomis.

14 Havdala (iš hebr. k. – atskyrimas) – šabo išlydėjimo ceremonija šventei baigiantis.

15 Elijahu hanavi (iš hebr. k. – pranašas Elijas) – pranašui Elijui, kuris, tikima, pasibaigus kuriam nors šabui pasirodys kaip Mesijo šauklis, skirta giesmė.

Kai šabas artėdavo prie pabaigos, jis imdavo mane už rankos ir eidavo su manimi per jaukią prieblandą. Šabo kambaryje visada dainuodavome Zmires¹⁶ <...>. Penktadienio vakarą mes, susėdę aplink šabo stalą, valgydavome čiolentą¹⁷, su tėvu ir pameistrais dainuodavome – net oras virpėdavo iš malonumo.¹⁸ Prie vaikystėje Vilniuje išgyventų dvasinių ir muzikinių patirčių, susijusių su tradicinėmis žydų giesmėmis, A. Nadelis sugrįždavo savo publikuotose esė, tarp jų ir esė „Šabo giesmės“ (*Sabbat-Gesänge*): „Per kiekvieną šabą aš taip pat giedodavau Zmiros su savo tėvu ir seneliu. Šios Zmiros yra tarytum oras, kuriuo per šabą kvėpuojame. Kai penktadienio vakarą grįždavome iš šulės¹⁹, mūsų laukdavo baltas spindintis stalas. Iškilmingai susėdavome, skaitydavome kidušą, valgydavome sriubą ir žuvį. Po to pradėdavome giedoti dviem, trimis balsais – Vilniuje visi žydai gabūs muzikai.“²⁰ Paskutinis A. Nadelio publikuotas jo surinktų 39 autentiškų šabo giesmių rinkinys „Šabo giesmės. Namuose giedamos šabo melodijos“ (*Zmirot Shabat. Die häuslichen Sabbatgesänge*, 1937)²¹ yra skirtas būtent namuose giedotoms originalioms senosioms šabo giesmėms. Rinkinio prartarmėje A. Nadelis rašo: „Dauguma melodijų yra iš mano paties archyvo ir mano atminties, kuri išsaugojo mano vaikystės Vilniuje, tėvų namuose, daugiau nei prieš penkiasdešimt metų dainuotus kūrinus.“²² A. Nadelio tėvas buvo misnagdas²³, tačiau daug bendravo su chasidais²⁴ (greičiausiai Odesoje, kur jam buvo tekę ilgai gyventi), todėl mokėjo ir jų giesmių, kurias A. Nadelis išlaikė savo atmintyje kaip „visa savo siela ir esybe žydišką muziką“ ir panaudojo savo kūrybai²⁵.

Per Karaliaučių į Berlyną. Modernios vokiškos-žydiškos tapatybės link

Kai Arnui buvo 10 metų, Nadeliams gimė dukra Šifra. Netrukus po jos gimimo įvyko nelaimingas atsitikimas – Izaokui dirbant į kairę akį pateko plieno drožlė. Kai

16 Zmires, Zmiros (hebr. *zmirot*) – šabo himnai, giedami hebrajų arba aramėjų kalbomis. Jie būna skirti tam tikram paros metui, pvz., penktadienio vakarui, šeštadienio vidudieniui, šeštadienio vakarui prieš pat saulėlydį. Daugumos *zmirot* tekstai yra atkeliavę iš viduramžių, gerai žinomi Europos aškenazių ir sefardų bendruomenėms, parašyti žymių rabinų ir išminčių; kiti – anoniminiai, keliavę žodinės tradicijos būdu iš kartos į kartą. Zmires tekstai atspindi unikalią šventumo ir pasaulietiško, rimties ir žaismės jungtį ir leidžia susibūrusiai šeimai pasinerti į šabo patirtis.

17 Rytų Europos žydų virtuvei būdingas šabo valgis – mėsos, pupelių ir daržovių troškiny.

18 Nemtsov 2013: 12.

19 Šulė (iš jidiš k. *shul*) – sinagoga.

20 Nemtsov 2013: 50.

21 *Zmirot Shabat. Die häuslichen Sabbatgesänge*. Gesammelt und herausgegeben von Arno Nadel. Berlin: Bücherei des Schocken Verlags, 1937.

22 Fey 2016: 1.

23 Misnagdai – Vilniaus Gaono sekėjai, litvakai ortodoksai, prieštaraujantys chasidiniam judaizmui.

24 Chasidai – Baal Šem Tovo sekėjai, pabrėžiantys individo religinio patyrimo svarbą, ekstazišką, spontanišką maldą.

25 Nadel 1917–1918: 197. Šiame žurnalo *Der Jude* numeryje A. Nadelis pristato iš tėvo išgirstą seną chasidų melodiją „El Odaun“ ir aptaria chasidų giesmėms būdingus bruožus. Tarp originaliųjų A. Nadelio kūrinių yra „Chasidų rapsodija“ vyrų chorui, „Divertimentas pagal chasidų melodijas“ smuikui ir fortepijonui.

šeima nutarė kreiptis į gydytoją, jau buvo išmetusi infekcija ir kilusi rimta grėsmė netekti akies. Vietinis gydytojas patarė šeimai vykti į Karaliaučių, kur buvo daugiau galimybių išgyti nei Vilniuje. Nadeliai pardavė namuką ir Izaoko dirbtuvę, išnuomojo krautuvėlę, paliko mažąją Šifrą auklei ir 1890 m. su Arnu išvyko į Karaliaučių, tikėdamiesi, kad vokiečių medikai galės pagelbėti Izaokui²⁶.

Karaliaučiuje Arnas, pasižymėjęs muzikiniu talentu ir gražiu balsu, buvo priimtas į sinagogos chorą, kuriam nuo 1879 m. vadovavo žinomas kantorius, muzikologas ir kolekcininkas Eduardas Birnbaumas (1855–1920), garsiojo Vienos kantoriaus ir svarbiausio liturginės sinagogos muzikos reformatoriaus Salomono Sulzerio mokinys. Kaip pažymi J. Nemtsovas, kantoriui pritariantys didesni (iki trisdešimties) berniukų ir keletu vyrų chorai tuo metu jau buvo nusistovėjusi praktika didesnėse Vidurio ir Rytų Europos sinagogose. Dažnai berniukai buvo iš neturtingų šeimų, tad giedojimas tokia chore reikėdė galimybę nemokamai gauti maisto ir pastogę. Greta giedojimo chore kantorius berniukus mokydavo žydų liturginės muzikos ir muzikos teorijos pagrindų, taip pat groti muzikos instrumentais²⁷. A. Nadelis dar mokėsi kompozicijos pas Leipcigo konservatorijos auklėtinį, choro dirigentą Robertą Schwalmą (1845–1912).

Laikotarpis, praleistas su E. Birnbaumu, turėjo didžiulę įtaką ne tik A. Nadelio muzikiniam lavinimui ir kūrybinio prado išsiskleidimui (gyvendamas Karaliaučiuje A. Nadelis sukūrė pirmąsias savo kompozicijas, taip pat aranžuotes žydų liaudies dainoms), bet ir minėtam požiūriui į žodiniu būdu perduodamą žydų liturginę muziką – kaip pačią autentiškiausią. E. Birnbaumas, kurį Edwinas Seroussi įvardija kaip žymiausią pirmosios žydų muzikologų kartos atstovą, svarbiausiu uždaviniu siekiant tyrinėti žydų muziką visų pirma laikė jos dokumentavimą. E. Birnbaumas pirmasis pradėjo sistemingai rinkti visus įmanomus rašytinius šaltinius apie žydų muziką, kurie buvo prieinami tuo metu (rankraščiai ir spausdintos partitūros, taip pat literatūriniai įrodymai, tokie kaip responsa, kantorių susirašinėjimas ir laikraščių iškarpos). Jis keliavo po Europos žydų bendruomenes, ieškodamas medžiagos bibliotekose ir privačiose valdose, publikavo esė apie įvairius žydų muzikos aspektus, laikotarpius ir tradicijas²⁸ bei surinko didžiulę XVIII–XIX a. Europos sinagogų muzikos kolekciją²⁹. Šiuos darbus – rinkti rankraščius, retus spaudinius, užrašyti įvairias žodiniu būdu perduodamas žydų liaudies ir sinagogos muzikos tradicijas – kaip vieną svarbiausių savo muzikinės veiklos kryptių, tęsdamas mokytojo pradėtus darbus, visą gyvenimą plėtojo ir A. Nadelis. Pirmąjį stambesnę leidinį – 1919 m. išleistą liturginių giesmių

26 Čia ir toliau laikomasi S. Bako pateiktos įvykių versijos, kad į Karaliaučių, o vėliau ir į Berlyną Arnas išvyko su tėvais (Bakas 2009: 233). J. Nemtsovo knygelėje neminima, kad Arnas į Karaliaučių išvyko su šeima (Nemtsov 2013: 13).

27 Nemtsov 2013: 13.

28 Seroussi 2009: 15.

29 Heskes 1983: 268. Eduardo Birnbaumo kolekcija – didžiausia pasaulyje žydų muzikos rankraščių kolekcija – saugoma Žydų religijos instituto Hebrajų sąjungos koledže (Hebrew Union College) Cincinnatije.

ir liaudies dainų, skirtų žydiškoms šventėms, rinkinį „Švenčių giesmės“ (*Jontefflieder*)³⁰ – A. Nadelis dedikavo būtent E. Birnbaumui. 1921 m. žurnale *Der Jude* atspausdintame straipsnyje A. Nadelis tuomet neseniai mirusio savo mokytojo viso gyvenimo darbą – surinktą labai gausią ir nepaprastai vertingą medžiagą – įvardijo kaip vis dar nepakankamai įvertintą³¹.

Deja, Arno tėvo sveikata negerėjo. Karaliaučiaus gydytojai išgelbėjo jam gyvybę, pašalindami sužalotą akį, tačiau infekcija smarkiai išplito. Kaip memuaruose rašo S. Bakas, paklausiusi rekomendacijų, Nadelių šeima išvyko pas Berlyno medikus. Šiaip ne taip Izaoką pavyko pastatyti ant kojų, tačiau jis visiškai neteko regėjimo, o gydymas Berlyne ištuštino visas santaupas. Šeimai daug padėjo Berlyno vyriausiasis rabinas, parėmęs finansaiškai ir pasiūlęs Arnui likti mokytis pas jį, mat pastebėjo jaunuolio imlumą mokslams ir įvairiapusį talentą. Arnas liko gyventi rabino šeimoje, o tėvai grįžo į Vilnių. Izaokas, nors ir aklas, būdamas jautrios klausos ir puikios nuovokos, toliau dirbo (jam padėdavo pameistriai), turėjo daugybę užsakyimų, vėl dainuodavo ir pasakodavo istorijas, tad išgarsėjo labiau nei anksčiau³².

Visas tolesnis A. Nadelio gyvenimas ir veikla yra susijusi su Berlynu, kuris iki nacionalsocialistų atėjimo į valdžią 1933 m. buvo vienas didžiausių Vokietijos žydų kultūrinio gyvenimo centrų. 1895 m. A. Nadelis įstojo į Berlyno žydų bendruomenės Talmud Toros institutui priklausiusį žydų mokytojų rengimo institutą³³, kuriame kasdieniam darbui bendruomenės mokyklose buvo ugdomi pradinių mokyklų mokytojai, religijos mokytojai bei kantoriai. Iš muzikinių dalykų institute buvo mokoma dainavimo, groti smuiku ir fortepijonu, bendrosios muzikos teorijos ir šiek tiek liturginio giedojimo; daug dėmesio buvo skiriama žinių pritaikymui praktikoje³⁴. A. Nadelis taip pat toliau mokėsi kompozicijos – privačiai pas Ludwigą Mendelssohną³⁵ ir Maxą Julijų Loewengardą³⁶. 1900 m. baigęs institutą, jis dirbo laisvai samdomu menų ir literatūros mokytoju³⁷, publikavo vertimus iš jidiš kalbos į vokiečių kalbą, rinko ir aranžavo žydų liaudies dainas. Būtent šiuo laikotarpiu prasidėjo intensyvi A. Nadelio kaip muzikos publicisto veikla, prisidėjusi prie naujo žydiško identiteto, pagrįsto sąsajų tarp Vakarų (Vokietijos) ir Rytų Europos žydų kultūrų paieškomis, formavimo.

Laimono Briedžio teigimu, „XX amžiaus pradžioje kultūriškai ir teisiškai asimiliavęsi Vakarų Europos žydai į savo tėvynainius Rytų Europoje žiūrėjo iš aukšto. Bet

30 *Jontefflieder*. Bearbeitet und herausgegeben von Arno Nadel. Berlin: Jüdischer Verlag, 1919.

31 Nadel 1923: 228.

32 Bakas 2009: 234–235.

33 Die Lehrerbildungsanstalt des Talmud-Tora-Instituts der jüdischen Gemeinde zu Berlin buvo įsteigtas 1859 m.

34 Brämer 2006: 209, 212. Muzikos pamokoms institute kelis dešimtmečius vadovavo žymus to meto Vokietijos žydų liturginės muzikos žinovas ir reformatorius, daugiabalsės chorinės muzikos kūrėjas ir choro dirigentas Louisas Lewandowskis (1821/1823–1894).

35 Ludwigas Mendelssohnas (1858–1921) buvo kompozitoriaus Felixo Mendelssohno pusbrolio sūnus; vienas garsiausių jo mokinių – Paulis Hindemithas.

36 Maxas Julius Loewengardas (1860–1915) buvo ne tik kompozitorius, bet ir žydų muzikos teoretikas bei kritikas.

37 A. Nadeliumi yra tekę dirbti ir religijos mokytoju Berlyno žydų mokyklose.

jų išdidus, dažnai netolerantiškas nepasitikėjimas ne taip smarkiai suvakarėjusiais žydais buvo sumišęs su atsargiu susidomėjimu giliomis religinėmis Rytų Europos žydų tradicijomis, jų bibline, hebrajų, ir kasdiene, jidiš, kalbomis, kultūrine įvairove.³⁸ Tą domėjimąsi skatino mėnesinis žurnalas *Ost und West* („Rytai ir Vakariai“), leistas vokiečių kalba 1901–1923 m., ir visų pirma skirtas žydams intelektualams, vidurinio sluoksnio atstovams. Jo redaktorius ir leidėjas buvo Ukrainos žydas Leo Winzas (1876–1952). Vienas iš žurnalo tikslų buvo skatinti tvirtą ir nepriklausomą žydišką tapatybę, pagrįstą ne vien religija, bet ir tapatinimusi su „tauta“, „gentimi“ ar „rase“. Žurnalo leidėjai ir darbuotojai siekė sukurti bendrą viešą platformą visoms žydiškumo formoms (*Gesamtjudentum*)³⁹, kuri padėtų išryškinti sąsajas tarp emancipuotų Vakarų (Vokietijos) ir vis dar griežtai ortodoksiškų tradicijų besilaikančių Rytų Europos žydų ir rasti balansą tarp tradicijų ir modernumo (dėl to žurnalas ir vadinosi „Rytai ir Vakariai“). Pirmaisiais trejais žurnalo leidimo metais ypač daug dėmesio buvo skiriama teigiamo Rytų Europos žydų įvaizdžio kūrimui. Tai buvo nelengva užduotis, nes nuo Haskalos (Žydų apšvietos) laikų XVIII a. pabaigoje Vakarų žydai į Rytų Europos žydus, kuriuos vadino *Ostjuden*, žiūrėjo ne itin palankiai ir kiek niekinančiai, ragindami juos tapti „mažiau žydais“, šaržuodami juos mene ir literatūroje. Kaip pažymi D. Brenneris, bent jau žydų žurnalistikos srityje *Ost und West* leidėjams pavyko pasiekti Rytų ir Vakarų žydų simbiozę. Tai buvo pirmas reikšmingas leidinys, subūręs Vakarų ir Rytų žydų menininkus bei intelektualus⁴⁰. Žurnale buvo pristatomi ir iš Lietuvos kilę garsūs menininkai, tarp jų Markas Antokolskis (1843–1902), Borisas Schatzas (1867–1932). *Ost und West* buvo didžiausias Rytų Europos žydų literatūros, meno, tautosakos ir liaudies dainų šaltinis Vakarų žydų visuomenei. L. Winzas buvo ne tik redaktorius ir leidėjas, jis kolekcionavo Rytų Europos žydų meną ir muziką bei finansiškai rėmė tuos, kurie ją kūrė⁴¹.

Su *Ost und West* A. Nadelis pradėjo bendradarbiauti 1904 m. ir tapo vienu aktyviausių žurnalo talkininkų. A. Nadeliu ir kitiems su žurnalu bendradarbiavusiems kompozitoriams L. Winzas užsakydavo aranžuoti žydų liaudies dainas iš savo didelės privačios kolekcijos. Kai kurios aranžuotės spausdintos žurnale, tačiau dauguma jų būdavo atliekamos leidėjų rengtuose šviečiamuosiuose koncertuose įvairiuose Vokietijos miestuose; A. Nadelis juose koncertuodavo kaip pianistas, J. Nemtsovo teigimu, tam turėjęs nemenką talentą, nors ir nėra žinių apie jo formalų išsilavinimą šioje srityje⁴².

Pasak Eliotto Kahno, nors A. Nadelis ir buvo mokęsis kompozicijos, dėl įvairiapypės jo veiklos – juk buvo dar ir poetas bei dailininkas – jo jidiš dainų aranžuotės ir originali kūryba nėra kuo nors išskirtinė. Tačiau kaip žydų muzikologo ir teoretiko

38 Briedis 2019: 233.

39 Brenner 1995: 63.

40 Ten pat: 64, 66–67.

41 Ten pat: 71.

42 Nemtsov 2013: 18–19.

KOL-NIDRE.

Aus der Sammlung: (Uralte Weise der Wilnaer jüdischen Gemeinde) Bearbeitet von:
LEO WINZ. ARNO NADEL

Aufführungsrecht vorbehalten.

Andante non troppo, con anima.

PIANO.

1 pav. Liturginės melodijos „Kol Nidrei“ Arno Nadelio aranžuotė fortepijonui (*Ost und West*. 1913. Nr. 10). Universitätsbibliothek Frankfurt am Main/Digitale Sammlungen Judaica. <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/image/view/2605256>

pavadinęs „populiariausia pasaulyje hebrajiška melodija“,⁴⁴ rečituojamą sinagogose per pamaldas Jom Kipur, arba Išpirkimo dienos, išvakarėse⁴⁵. A. Nadelio aranžuotėje fortepijonui pažymima, kad pateikiama melodija yra „senovės Vilniaus žydų bendruomenės versija“⁴⁶ (1 pav.).

A. Nadelio parengtos giesmių ir liaudies dainų aranžuotės įsitvirtino L. Winzo rengiamų koncertų repertuare, palaipsniui įtraukiama ir daugiau paties A. Nadelio kūrinų, tokių kaip „Divertismentas pagal chasidų melodijas“ smuikui ir fortepijonui,

jo darbai išlieka svarbūs, nes jie visada buvo šiuolaikinių tendencijų priešakyje⁴³. Vis dėlto A. Nadelio jidiš dainų ir tradicinių žydiškų giesmių aranžuotė bei originalios kūrybos svarbą derėtų vertinti platesniame kontekste: labiau išsilavinusiai Vokietijos publikai (tarp jų ir ne žydams) tai buvo galimybė atrasti iki tol dar mažai pažintą įvairių Europos šalių žydų muzikinę kultūrą, nors ja, kaip specifine tema, imta labiau domėtis dar XIX a., romantizuojant praeitį ir kitoniškumą.

Viena iš L. Winzo rinkinio giesmių fortepijonui, aranžuota A. Nadelio ir išspausdinta žurnale 1913 m., yra tradicinės liturginės melodijos „Kol Nidrei“ vilnietiškas variantas. Emociniu intensyvumu, dramatiškomis intonacijomis pasižymintis Atgailos išpažinimas „Kol Nidrei“ (aramėjų kalba „visi priesakai“), kurį A. Nadelis yra

⁴³ Kahn 2000–2001: 40.

⁴⁴ Paskaitos apie žydų muziką tekstas saugomas Arno Nadelio kolekcijoje Leo Baecko institute. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n173/mode/2up>.

⁴⁵ Giesmės melodijos kilmė nėra žinoma; aškenazių apeigose naudotą ir L. Lewandowskio 1871 m. modernizuotą „Kol Nidrei“ melodiją išpopuliarino kompozitorius Maxas Bruchas, pagal ją kaip vieną iš dviejų pasirinktų temų sukūręs kompoziciją „Kol Nidrei“ violončelei ir orkestrui op. 47 (1880).

⁴⁶ Vok. k.: Uralte Weise de Wilnaer jüdischen Gemeinde.

„Siuita“ dviem fortepijonams, „Žydiškos melodijos“ smuikui ir fortepijonui, „Vestuvių melodijos“ violončelei (smuikui) ir fortepijonui ir kt.⁴⁷ Atkreiptinas dėmesys, kad instrumentinę A. Nadelio muziką taip pat dažnai inspiravo žydiškų dainų melodijos.

XIX a. vienas ryškiausių muzikinių fenomenų buvo dainos (*Lied*), kaip aukštojo meno, žanro iškilimas Vokietijoje ir Austrijoje, nulemtas dainos sąsajų su liaudies muzika bei nacionaline poezija. Balso ir fortepijono dueto galimybių plėtrą skatino suklestėjęs ir visoje Europoje plitęs liaudies poezijos rinkimas, spausdinimas ir studijavimas. Taip intensyvėjo ne tik didžiųjų ir mažųjų Europos kraštų, bet ir diasporoje gyvenusių, tarp jų žydų, liaudies dainių rinkimas ir fiksavimas. Pirmaisiais XX a. dešimtmeciais (net ir Pirmojo pasaulinio karo metu) gausėjo jidiš dainų aranžavimas ir jų rinkinių leidyba. Ph. Bohlmano teigimu, Rytų Europos žydų muzika buvo vis svarbesnė vokiečių ir žydų liaudies muzikai, nes tai buvo naujų dainų, naujų simbolių ir naujos prasmės šaltinis, padedantis išplėtoti ir atnaujinti tradiciją⁴⁸. A. Nadelio aranžuotės išplėtė jidiš dainų prasminę semantiką, suteikė joms vokiškos *Lied* atspalvį ir pakylėjo į aukštesnį meninį lygmenį. Pakito dainų bruožai, išraiškingas žydiškas humoras įgavo subtilesnių spalvų. Vienas iš tokių pavyzdžių – tradicinė švelnaus liūdesio ir humoro paženklinta žydų liaudies meilės daina „Ich bin a meyd in di yorn“ („Esu vyresnio amžiaus mergina“)⁴⁹, aranžuota A. Nadelio, ji įgavo ramesnį, netgi kiek dramatišką charakterį.

Dėl aranžuotųjų jidiš liaudies dainos, skirtos atlikti viešose kamerinėse erdvėse, viena vertus, prarado savo pirminį autentiškumą, kita vertus, įgavusios koncertinį charakterį, jos prisidėjo prie naujo XX a. pradžios vokiško-jidiš koncertinio repertuaro kūrimo.

Straipsnius apie žydų liaudies dainas A. Nadelis rašė ir kitiems leidiniams. Svarbus buvo jo intensyvus kelių metų bendradarbiavimas su mąstytoju ir sionistu Martinu Buberiu (1878–1965), Vienoje leidusiu vokiškai kalbantiems žydams intelektualams skirtą kultūrinį mėnesinį žurnalą *Der Jude* („Žydas“, 1916–1928), kuriam įkvėpė *Ost und West* leidyba ir tikslai. Kaip ir pastarajame, ypatingas dėmesys *Der Jude* buvo ski-

1. A Meed'l in die Johen.

Bearbeitet von Arno Nadel.

Allegretto.

Ich
bin schoin a Mee-d'l in die Joh-rn wos
host du mir dem Kopf var-dreit, ich

2 pav. Žydų liaudies meilės daina „A meed'l in die Johen“ fragmentas. Aranžuotė Arno Nadelio, iš rinkinio „Žydų meilės dainos“ (*Jüdische Liebeslieder Volkslieder*. Berlin: Verlag Benjamin Harz, 1923⁵⁰)

47 Nemtsov 2013: 19–20.

48 Bohlman 1986–1987: 31–32.

49 Merginos, nerimaujanti dėl bėgančių metų ir raginančios mylimąjį ją vesti, tema dažna jidiš folklore.

riamas „Rytų žydams“ ir jų kultūrai. Šiame žurnale A. Nadelis 1916–1917 m. paskelbė žydų liaudies dainų tekstų (su paaiškinimais ir komentarais) iš skirtingų sukaupytų savo archyvo rinkinių; dainų tekstus, pats išvertęs iš jidiš į vokiečių kalbą, publikavo abiem kalbomis. J. Nemtsovo teigimu, nors A. Nadelio bendradarbiavimas su *Der Jude* truko neilgai, tačiau vertingai prisidėjo prie žydų tautinio-kultūrinio atgimimo⁵⁰.

A. Nadelis rengė straipsnius apie žydų muziką enciklopediniams leidiniams *Jüdisches Lexicon*, vokiškai *Encyclopaedia Judaica*, reikšmingas buvo ir jo bendradarbiavimas su Berlyno žydų bendruomenės mėnesiniu žurnalu *Gemeindenblatt der Jüdische Gemeinde*, taip pat Vokietijos žydų sionistų savaitraščiu *Jüdische Rundschau* („Žydiškoji apžvalga“, leistas 1902–1938) – didžiausiu žydų savaitraščiu šalyje. Kaip pažymi Lily Hirsch, Vokietijos sionistų bundanti tautinė sąmonė buvo atsakas į augantį antisemitizmą, o kultūros reiškinius jie vertino kaip fundamentinius žydiško nacionalizmo šaltinius⁵¹, todėl leidinyje daug dėmesio buvo skiriama ir naujajai, ir žydų liaudies muzikai, žydiškų melodijų ypatumams, žydų ir ankstyvojo krikščioniškojo giedojimo sąsajoms⁵². Savaitraščio priedui *Von Jüdischer Musik* („Apie žydų muziką“) A. Nadelis parašė natų pavyzdžiais iliustruotų straipsnių apie žydiškų švenčių (Naujųjų metų, Chanukos, Purimo, šabo ir kitų) muziką.

Muzikologė Alice Jacob-Loewenson 1928 m. leidinyje, skirtame A. Nadelio 50-mečiui, atkreipė dėmesį į jo „universalų produktyvumą“, nepaprastai intensyvią ir įvairią publicistinę veiklą populiarinant žydų muziką ir jo kelią link liturginės muzikos (visų pirma studijų pas E. Birnbaumą) per žydų liaudies dainą (išleisti dainų rinkiniai „Švenčių dainos“, „Žydų liaudies dainos“ (*Jüdische Volkslieder*), „Žydų meilės dainos“ (*Jüdische Liebeslieder*) ir vėl grįžimą prie liturginės muzikos. A. Jacob-Loewenson turėjo omenyje tuo metu vykdomą itin reikšmingą A. Nadelio darbą prie jam Berlyno žydų bendruomenės užsakyto žydų liturginės muzikos vadovo, kuris turėjo aprėpti vertingiausias pastarojo šimtmečio žydų liturginės muzikos kūrinius, įtraukiant retus A. Nadelio atrastus rankraščius ir jo paties liturgines kompozicijas, kurios, A. Jacob-Loewenson vertinimu, gali būti priskiriamos geriausiems pastarojo šimtmečio Vokietijos žydų liturginės muzikos pavyzdžiams⁵³. Dirbdamas prie šio daugiatomio rinkinio⁵⁴, aranžuodamas senąsias giesmes A. Nadelis tikėjo, kad žydų liturginei muzikai būtina atsinaujinti. „Nepakanka, kad kompozitoriai naujai komponuotų muziką pamaldoms ir žengtų naujais keliais. Tautos dvasia turi būti nauja,

⁵⁰ Nemtsov 2013: 26–27.

⁵¹ Hirsch 2010: 38–39.

⁵² Savaitraščio *Jüdische Rundschau* priedą *Von Jüdischer Musik* 1928–1938 m. rengė iš Berlyno žydų šeimos kilusi Vokietijos pianistė, muzikologė, kompozitorė ir pedagogė Alice Jacob-Loewenson (1895–1967). Per 10 metų buvo parengti 37 muzikiniai priedai, tekstus šioms publikacijoms, be A. Nadelio, teikė žinomi kompozitoriai ir muzikologai Erichas (Ericas) Werneris, Ernstas Tochas, Heinrichas Berlas, Peteris Gradenwitzas ir kiti.

⁵³ Jacob-Loewenson 1928: 547.

⁵⁴ Berlyno žydų bendruomenė užsakė A. Nadeliumi parengti žydų liturginės muzikos vadovą 1922 m., kai jis ėjo chormeisterio pareigas (1916–1931) naujai pastatytoje sinagogoje tuometinėje „Kortbusser Ufer“ gatvėje.

kitokia, visi turi dalyvauti, mūsų pamaldoms reikia reformos. <...> Kompozitorius turi suvokti, kad jis komponuoja pagal hebrajiškus tekstus; jis turi būti ir muzikas, ir žydas“, – rašė A. Nadelis 1928 m. publikuotame straipsnyje „Die Renaissance der synagogalen Musik“⁵⁵.

Žydų liturginės muzikos vadovo rengimo aplinkybes išsamiau tyrinėjusio J. Nemtsovo teigimu, šio A. Nadelio atlikto darbo svarbą gali padėti įvertinti tuometinis Vokietijos sinagogos muzikos kontekstas: XIX a. kilęs reformų judėjimas skatino radikalų tradicinės muzikos pritaikymą europiniam romantiniam stiliui, o XX a. pradžioje, ypač po Pirmojo pasaulinio karo, situacija pasidarė dar sudėtingesnė, kai didžiuliai imigrantų srautai atvežė į Vokietiją Rytų Europos *chazanut* (kantorinio repertuaro) tradicijas. Vokietijos žydų bendruomenės turėjo integruoti emigrantus iš Rytų Europos, tad jų atsivežtos vietinės liturginės muzikos tradicijos taip pat turėjo rasti vietą pamaldose. Taigi reikėjo naujo liturginės muzikos standarto, kuris prigytytų ir liberaliose, ir ortodoksų sinagogose, stiprintų vieningos bendruomenės idėją ir atspindėtų modernią žydišką patirtį. A. Nadelio atliktam didžiuliam darbui reikėjo ne tik muziko praktiko, kompozitoriaus, bet ir muzikologo žinių, taip pat gerai išmanyti Vokietijos žydų ir Rytų Europos ortodoksų muzikines tradicijas. Be to, A. Nadelis siekė grįžti prie kertinio žydų liturginės muzikos principo – rečitavimo, kurio esmė yra žodžio išraiška, teksto perteikimas, o ne virtuozinis, puošniai ornamentuotas giedojimas ar tobula harmonija⁵⁶. Vertingas šiame procese buvo ir redagavimas: kaip pažymi A. Nadelio draugas kantorius Erichas Mendelis (išvykęs gyventi į JAV tapo Ericu Mandelliu), A. Nadelis kruopščiai pateikė istoriškai reikšmingų pastabų apie daugelį giesmių, dažnai taisė įrašytų melodijų informaciją, kuri jam neatrodė teisinga⁵⁷. Unikalią septynių tomų žydų liturginių metų muzikos antologiją⁵⁸ kantoriui, chorui ir vargonams, kuri aprėpė įvairiausių per daugelį metų surinktą žydų liturginės muzikos repertuarą, taip pat jo paties kūrinį, A. Nadelis rengė šešiolika metų. Per tą laiką Vokietijos žydų situacija labai pablogėjo. Didingas A. Nadelio darbas buvo baigtas itin nepalankiu metu, 1938-aisiais, kada Trečiojo Reicho Vokietijoje smarkiai augo antisemitizmas, žydai buvo šalinami iš šalies ekonominio, socialinio ir kultūrinio gyvenimo. Po 1938 m. lapkričio mėnesį įvykdytų „Krištolinės nakties“ (*Kristallnacht*) pogromų prieš žydus, ženklusius sustiprėjusią nacionalsocialistų vykdytą antisemitinę politiką, išspausdinti veikalą jau buvo neįmanoma, o prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir „galutinio žydų klausimo sprendimo“ (*Endlösung der Judenfrage*) įgyvendinimui A. Nadelio kūryba, kaip ir kitų žydų menininkų, buvo draudžiama ir naikinama. Dalį A. Nadelio kūrinių rankraščių, tarp jų ir antologijos fragmentus

55 Nadel 1928.

56 Nemtsov 2013: 32–36.

57 Mandell 1958. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n897/mode/2up>.

58 Visas pavadinimas „Kompendium Hallelujah! Gesänge für den jüdischen Gottesdienst von Arno Nadel“ („Hallelujah vadovas! Arno Nadelio giesmės žydų liturgijai“).

E. Mandelliui pavyko išsaugoti⁵⁹, tačiau antologijos likimas šiandien nėra žinomas⁶⁰; didžioji A. Nadelio kolekcijos dalis pražuvo⁶¹, tad Europos žydų muzikos tyrimams padaryta neatitaisoma žala.

Po „Krištolinės nakties“ pogromų A. Nadelis, kaip ir dar 30 000 Vokietijos žydų, kelioms savaitėms buvo įkalintas Sachsenhauseno koncentracijos stovykloje. Iš jos grįžo palūžęs, tačiau kiek begalėdamas dirbo, dažnai neatlygintinai, kad palaikytų žydų bendruomenės dvasią. Nuo 1942 m. vasario mėn. buvo priverstas kataloguoti knygas Vyriausiosios reicho saugumo valdybos (*Reichssicherheitshauptamt*) bibliotekoje, kur buvo kaupiama pagrobta žydiška literatūra. 1943 m. kovo mėn. A. Nadelis su žmona buvo deportuoti į Aušvicą ir tais pačiais metais ten nužudyti. Apie Berlyno žydų bendruomenę po karo rašiusio žurnalisto Hanso-Gerdo Sellenthino teigimu, „Arno Nadelio asmenyje ne tik žydų kultūra, bet ir visa Vokietija prarado dvasinį vizionierių, kurio žūtis turi pažadinti gėdą ir skausmą“⁶².

Viename iš pokario spaudos atsiliepimų, pasirodžiusių jau po A. Nadelio netekties, taikliai įvardijama menininko būties ir kūrybiškumo esmė: „Žydų tikėjimo etika buvo jo būties turinys. Su ja jis gyveno, iš jos išaugo jo kūryba.“⁶³ Ir nors augo griežto litvakiško judaizmo aplinkoje, A. Nadelis buvo šiuolaikinės epochos kūrėjas ir mąstytojas, veikiamas ir modernios vokiškos-europietiškos kultūros. Kalboje, skirtoje A. Nadelio gimimo 80-mečiui (1958), E. Mandellis pabrėžė jo meilę žydų liaudies muzikai ir tradicinėms sinagogos giesmėms, atsižvelgdamas į tai, kad biblines temas, tradicines maldas ar palaiminimus šis pasitelkė kaip inspiracijas instrumentiniams kūriniams, ir apibūdino A. Nadelį kaip „vieną didžiausių vokiečių ir žydų kultūrinės aplinkos sukurtų meninių asmenybių“⁶⁴. A. Nadelio, kurį dėl kūrybinių veiklų įvairovės ir universalumo J. Nemtsovas yra taikliai pavadinęs „Renesanso laikų“ fenomenu⁶⁵, nuveikti darbai dar laukia deramo tyrinėtojų dėmesio.

Išvados

Išskirtinį Arno Nadelio fenomeną suponuoja jo itin įvairi meninė, mokslinė ir publicistinė veikla. Originalią kūrybą, liturginės žydų muzikos ir liaudies dainų rinkimą,

59 Išsaugotus didžiulio A. Nadelio archyvo likučius E. Mandellis po karo nupirko iš menininko našlės ir išsivežė į JAV. Ši medžiaga, kaip Erico Mandellio kolekcijos dalis, saugoma Gratzto koledžo Schreiberio žydų muzikos archyve Filadelfijoje.

60 Daugiau apie antologijos likimą žr. Nemtsov 2013: 37–39.

61 Savo kolekciją ir gausų archyvą A. Nadelis spėjo paslėpti pažįstamos dailininkės Käthe Kollwitz namuose, tačiau namas su visoms vertybėmis 1943 m. buvo subombarduotas.

62 Sellenthin 1959: 11. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n893/mode/2up>.

63 L. M. 1947: 5. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n905/mode/2up>.

64 Mandell 1958. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n897/mode/2up>.

65 Nemtsov 2013: 7.

užrašymą bei aranžavimą, muzikos publicistikos veiklą A. Nadelis plėtojo paraleliai, todėl visos jo veiklos sritys buvo glaudžiai susijusios. Gilindamasis į jam rūpėjusį Europos žydų muzikinį paveldą, būdamas plataus akiračio, savo kūryboje A. Nadelis nenutolo nuo prigimtinių litvakiškų šaknų, kartu autentiškai absorbavo ir vokišką kultūrą. Nors A. Nadelis pats komponavo įvairių žanrų muziką, daugiausia dėmesio tarp amžininkų ir jau po Antrojo pasaulinio karo rašytuose straipsniuose sulaukė jo kaip žydų muzikos tyrėjo ir aranžuotojo bei muzikologo veikla. A. Nadelio parengtas, tačiau Holokausto metais pražuvęs daugiatomis liturginės muzikos vadovas byloja jo vizionierišką išvalgumą formuojant naują žydų liturginės muzikos modelį pagal tuometę situaciją Vokietijos žydų bendruomenėse. A. Nadelio įvairialypė muzikinė veikla, inspiruota tradicinių žydų liturginių giesmių, Biblijos rečitavimo tradicijų ir žydų liaudies melodijų, liudija apie jam svarbią žydiškos ir vokiškos kultūrų sąveiką bei svarų indėlį kuriant idėjiškai naują vokišką-žydišką tapatybę, pasižymincią tradicijų ir modernumo sąsajomis.

Gauta 2021 03 20

Priimta 2021 10 30

Šaltiniai ir literatūra

1. Arno Nadel Collection at the Leo Baeck Institute (New York–Berlin). Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/mode/2up>. [Žiūrėta 2021 03 06].
2. Bakas, S. *Nutapyta žodžiais*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2009.
3. Bohlman, Ph. Folk Music in the Urban German-Jewish Community, 1890–1939. *Musica Judaica*. 1986–1987. Vol. 9 (No. 1): 22–34.
4. Bohlman, Ph. Musik als Widerstand: jüdische Musik in Deutschland 1933–1940. *Jahrbuch für Volksliedforschung*. 1995. 40. Jahrg.: 49–74.
5. Brämer, A. *Leistung und Gegenleistung. Zur Geschichte jüdischer Religions- und Elementarlehrer in Preußen 1823/24 bis 1872*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2006.
6. Brenner, D. A. Promoting East European Jewry: Ost und West, Ethnic Identity, and the German-Jewish Audience. *Prooftexts. The Role of Periodicals in the Formation of Modern Jewish Identity*. 1995. Vol. 15 (No. 1): 63–88.
7. Briedis, L. *Vilnius. Savas ir svetimas*. Vilnius: Baltos lankos, 2019.
8. Fey, M. Semirot Schabbat. Die häuslichen Sabbat-Gesänge – gesammelt von Arno Nadel. *Kalonymos*. Beiträge zur deutsch-jüdischen Geschichte aus dem Salomon Ludwig Steinheim-Institut an der Universität Duisburg-Essen. 2016. 19. Nr. 3: 1–3.
9. Frühauf, T. (ed.). *German-Jewish Organ Music: An Anthology of Works from the 1820s to the 1960s*. A-R Editions, 2013.
10. Frühauf, T. *The Organ and Its Music in German-Jewish Culture*. New York: Oxford University Press, 2009.
11. Heskes, I. A Duty of Preservation and Continuity: Collectors and Collections of Jewish Music in America. *Notes*. Second Series. 1983. Vol. 40 (No. 2): 263–270.
12. Hirsch, L. E. *A Jewish Orchestra in Nazi Germany. Musical Politics and the Berlin Jewish Culture League*. Michigan: The University of Michigan Press, 2010.
13. Hirsch, L. E. Under pressure. Jewish art music, 1925–1945. *The Cambridge Companion to Jewish Music*. Ed. by Joshua S. Walden. Cambridge University Press, 2015: 201–214.
14. Jacob-Loewenson, A. Der Musiker. Arno Nadel zum 50. Geburtstag. *Jüdische Rundschau*. 1928 09 28. Nr. 76–77: 547.
15. Kahn, E. Heinrich Schalit and Weimar Jewish Music. *Musica Judaica*. 2000–2001. Vol. 15: 32–67.

16. Mandell, E. Arno Nadels musikalischer Nachlass zu seinem achtzigsten Geburtstag am 3. Oktober 1958. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n897/mode/2up>. [Žiūrėta 2021 03 07].
17. Melnikas, L. Religinis XIX amžiaus litvakų muzikos diskursas; XIX a. litvakų muzika: paradigmų kaita. *XVI–XIX a. Lietuvos muzikinio gyvenimo atodangos*. Sud. V. Bakutytė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014: 244, 469–470.
18. M. L. Arno Nadel. *Der Wege*. 1947. April 10. No. 15: 5.
19. Nadel, A. El Odaun. *Der Jude* 2. 1917–1918: 196–197.
20. Nadel, A. Jüdische Musik. *Der Jude* 7. 1923. No. 4: 227–236.
21. Nadel, A. Die Renaissance der synagogalen Musik. *Von Jüdischer Musik*. Beilage der Judischen Rundschau. Redigiert von Alice Jacob Loewenson. 1928 09 28. Nr. 2.
22. Nadel, A. *Jüdische Liebeslieder* (Volkslieder). Berlin: Verlag Benjamin Harz, 1923.
23. Nemtsov, J. *Arno Nadel. His contribution to Jewish musical culture*. Berlin: Hentrich & Hentrich Verlag Berlin, 2013.
24. Sellenthin, H.-G. Überm Leide Götter werden. Jüdische Lyrik / Das Vermächtnis Arno Nadels. *Vorwärts*. 1959. Oktober 30: 11. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/arnonadelcollect01nade/page/n893/mode/2up>. [Žiūrėta 2021 02 28]
25. Scroussi, E. The 'Jew' of Jewish Studies. *Jewish Studies*. Yearbook of the World Union of Jewish Studies. 2009. Vol. 46: 3–84.
26. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Том VI. Венцано–Винона. С. Петербург. 1894. Prieiga per internetą: <http://www.runivers.ru/lib/book3182/10132/>. [Žiūrėta 2021 02 28]

Kamilė Rupeikaitė

Arno Nadel (1878–1943):

A Contributor to Modern German-Jewish Identity from Vilnius

Summary

The phenomenon of Arno Nadel (1878–1943) is presupposed by his extremely diverse activities in art, scholarship, and musical journalism. A music arranger, musicologist, music journalist and collector, composer, choirmaster, pianist and organist, as well as a poet, playwright, painter and translator, Arno Nadel was born in a religious Jewish family in Vilnius and spent his first twelve years there. Having lived and studied in Königsberg for five years, in 1895 Nadel settled in Berlin, one of the largest centres of German Jewish cultural life before the National Socialists came to power in 1933. Nadel was murdered in Auschwitz in 1943. So far, his creative legacy has not been studied in Lithuania. The aim of this article is to bring Nadel back on the horizon of multinational Lithuanian cultural history and to review his contribution to the formation of modern German-Jewish identity in the context of Nadel's Vilnius origins and his diverse musical activities. Nadel's original compositions, arrangements of traditional Jewish liturgical music and folk songs, research in and texts about Jewish music contributed to a new approach towards cultural connections between the Jews of Eastern Europe and Germany, and were important for the development of German Jewish music in the first half of the twentieth century, as well as for the documentation and renewal of Jewish liturgical music. Although Arno Nadel composed music in a variety of genres himself, it was his work as a scholar and arranger of Jewish music and as a musicologist that received the most attention among his contemporaries and in the articles written after the Second World War.

KEYWORDS: Arno Nadel, modern German-Jewish identity, Jewish liturgical music, Jewish folk song, the first half of the twentieth century